

Opponensi vélemény

Nagy Beáta: Nemek forradalma? - A nők vezetővé válásának akadálypályája

c. doktori disszertációjáról

Nagy Beáta hosszú idő óta foglalkozik a mára sokszor negatív felhanggal emlegetett, már-már üldözött fogalom, a gender különböző kérdéseivel, elsősorban a nők társadalmi helyzetével, azon belül is főleg a nők a munka világában betöltött helyének tudományos vizsgálatával. A doktori disszertációként benyújtott kötetében mintegy összegzi az elmúlt évtizedekben végzett kutatásait, összefoglalja és bemutatja az azokat megalapozó elméleteket, majd a szorosan vett érdeklődésének – a nők vezetővé válása esélyeinek – történeti és társadalmi feltételeiről ír. Ennek megfelelően elemzi azokat a társadalomtörténeti folyamatokat, intézményi meghatározottságokat, szakpolitikai intézkedéseket és mindezek statisztikai adatokban is kifejeződő empirikus tapasztalatait, amelyek a nők növekvő képzettsége és a munkaerőpiacon való fokozott megjelenése révén utat nyitott előttük a magasabb karrier eléréséhez.

Ahogy a kötet is bizonyítja, Nagy Beáta érdeme, hogy számos, mára nemcsak a szakmai, hanem a köznyelvben is széles körben elterjedtek a magyar nyelven elsősorban általa bevezetett és polgárjogot nyert olyan fogalmak, mint az üvegplafon, az üveglift és labirintus, melyek a vezetővé válás akadályait szimbolizálják. Ugyancsak Nagy Bea nevéhez fűződik a kötet egyik meghatározó fogalmának, a genderrezsim kifejezésnek a meghonosítása a hazai szakirodalomban. Ez a Connell által bevezetett fogalom Nagy Beáta könyvének egyik meghatározó fogalma, ennek a fogalomnak a segítségével írja le, hogy makroszinten hogyan alakulnak a nemek közti viszonyok, és - elsősorban a nyugati társadalomtörténeti folyamatok közepette - hogyan alakul át a női emancipáció előrehaladtával a férfiak és nők magánjellegű kapcsolati rendszere egy modern nyilvános nemi renddé. Ez a fogalom azt fejezi ki, hogy a férfiak és nők különböző területeken megnyilvánuló, de egymással kölcsönhatásban álló viszonyai - beleértve a férfiak és nők közötti munkamegosztást, a hatalmi viszonyok nemi meghatározottságát, az ezek által meghatározott személyes kapcsolatokat és mindezeknek az identitásba is beépülő szimbolikus és kulturális reprezentációját - hogyan állnak össze rendszerré egy-egy adott társadalomtörténeti kontextusban.

A könyv alakban is megjelent disszertáció nagy részben Nagy Beáta 2016 és 2022 között magyarul vagy angol nyelven szakfolyóiratokban megjelent cikkeinek, tanulmányainak összefűzése mozaikként egymáshoz illesztett fejezeteivel, elméleti bevezetővel és az idevonatkozó szociológiai kutatások, köztük kiemelten saját kutatásainak bemutatásával. A könyv címe minden bizonnyal vevőcsalogató, így eleget tesz a kiadói érdeknek, de kicsit megtévesztő, még ha a Nemek forradalma a címlapon kérdőjellel szerepel is.

Nagy Bea leszögezi, hogy a nők munkaerőpiacon történő előmenetele, a vállalati vezetésben vagy a közélet, a politika különböző területein elfoglalt pozíciója mind olyan témák, amelyek nem vizsgálhatók önmagukban, hanem egy szélesebb társadalomtörténeti folyamatba illenek, amit a szakirodalom gyakran a nemek forradalmaként (gender revolution) nevez meg. Tény, hogy a fejlett országok többségében nélkülözhetetlenné váltak a nők a magasan képzett, diplomás munkakörökben is, ahol egyre gyakrabban kerülnek vezetőállásokba is, még ha a férfiakhoz képest kisebb arányban és kedvezőtlenebb feltételekkel is.

De nevezzük akár ezt a 20. század közepe óta Magyarországon is bekövetkezett, nagy társadalmi változásokat leíró makroszintű folyamatot a nemek forradalmának, azt is észre kell vennünk, hogy az egyének szintjén – nők és férfiak társadalmilag felépített szerepében és az ennek megfelelően megváltozott viszonyrendszerében - számtalan olyan mikro szintű probléma, konfliktus keletkezhet, amelyekre szintén ráirányul a feminista kutatók figyelme. Ilyennek tekinthető elsősorban a gondoskodási feladatok elvégzésének, illetve a munkamagánélet összehangolásának kérdésköre, mely nehézségek – köszönhetően a társadalmi tudatba mélyen beépült esszencialista nemi szerep felfogásnak, elsősorban a nőket, különösen a kisgyermekes nőket érinti, nevezzük akár – ahogy Nagy Beáta teszi - Nancy Fraser nyomán a tőke és gondoskodás között éleződő feszültségnek, vagy csupán a hagyományos anyai szerepek és a kenyérkereső foglalkozás közti konfliktusnak.

Vajon lehet-e forradalomnak tekinteni azt a többször megakadt, felülről irányított, olykor erőszakosan végrehajtott, emancipációs lépésekkel és visszacsapásokkal teli folyamatot, ami a nők társadalmi helyzetét az egyenjogúság felé vezette például a posztoszocialista országokban, így Magyarországon is? Nagy Beáta egyik fő állítása az, hogy még ha különböző stratégiák, nőpolitikai intézkedések célul tűzték is ki a nők és férfiak egyenlőségét, ezek az intézkedési tervek, egyes intézkedések, programok a változó korszakok szerint sokkal inkább különböző ideológiákat képviselő politikai erők céljainak megvalósítását kívánták szolgálni, semmint a nők öntudatosodását akarták volna elérni. Így például kérdés marad, hogy a könyvben is

axiómaként kezelt, felülről irányított, erőszakosan végrehajtott, de mégiscsak végbement szocialista emancipáció jelentett-e valódi emancipációt a többségében hagyományos értékek szerint szocializálódott nők számára, vagy csak a vallást, a családot, a magántulajdont kikezdő kommunista ideológia, és az azt szolgáló erőltetett iparosításhoz szükséges munkaerő kereslet szakította ki őket a tradicionális életformából? Egy csak lassan belsővé vált igény a legalább viszonylagos függetlenedésre, önálló pénzkeresetre, saját karrierre, önállósodásra azonban folyamatosan összeütközésbe került a nőkre háruló, de többnyire általuk is interiorizált családi értékekkel, családi szerepekkel, a gyermekvállalással, gondozással – erről számtalan, a rendszerváltozás előttről és az utána következő időszakban keletkezett szociológiai kutatás is bőséges forrásokkal szolgál.

Magának a genderrezsím koncepciójának a bemutatása a kötetben egy mindenképpen újszerű, a megszokottól eltérő összehasonlítás révén történik, megfelelően annak a deklarált célnak, hogy a nyugati világ jóléti társadalmain kívül más történelmi hagyományokkal rendelkező, másfajta kultúrára épülő társadalmakat is érdemes egy közös elméleti koncepció alapján vizsgálni. Ennek megfelelően hasonlítja össze azt, hova jutott, mit tagadott meg és mit vitt tovább az Európai Unióhoz csatlakozott mai Magyarország az államszocializmus évtizedeiben a férfiak és nők esélyegyenlősége szempontjából elért eredményeiből 30 évvel a rendszerváltozás után, illetve milyen törekvések történnek a nők emancipációja, foglalkoztatása, egyenjogúsítása szempontjából Japánban a womenomics-nak nevezett gazdaságpolitika idején.

Egy másik, országok közötti összehasonlításra épülő, rendkívül kifejező címmel ellátott fejezetben pedig (Kudarcra tervezve? Az egyenlőség képviselete a megpróbáltatásokkal szemben Magyarországon és Lengyelországban) két posztoszocialista országban a nők vállalati felsővezetői és igazgatótanácsi részvételével foglalkozik, összefüggésben az adott országok esélyegyenlőségi politikájával, a nőszervezetek aktivitásával illetve a különböző szakpolitikai döntésekkel. A sok közös vonás ellenére – mint az Európai uniós tagság és a tagsághoz fűződő elvárások formális átvétele, részleges teljesítése, vagy éppen konzervatív kormányzás esetén a társadalmakban búvópatakként továbbélő hagyományos értékrendszer tudatos fenntartása szakpolitikai eszközökkel is, ami az emancipációs folyamat gátjává válik – a nők vezető pozícióba kerülése terén a kutatók mégis érzékelhető különbségeket találtak. Ezek közül a Magyarországon a hosszabb ideje fennálló, a társadalom jelentős részére hatást gyakorló genderellenes indoktrinációt emeli ki a szerző.

A kötet 6. fejezetében tér át a szerző saját, elmúlt tíz évben lefolytatott empirikus, kvalitatív, interjú módszerrel készült kutatásainak ismertetése, és az azokból levonható következtetésekre. A kutatások középpontjában elsősorban a női vezetők tapasztalatai állnak, akik a számukra is nyitva álló, elérhető vezetői pozíciót olyan társas és társadalmi környezetben töltik be, amelyben a gondoskodási, a családi, reprodukív munka az esetek többségében nagyobb terhet ró rájuk, mint a férfiakra. A félig strukturált interjúk alanyai többségükben nagyvállalati vezetők, részben az iparban vagy jellemzőbben a szolgáltató szektorban.

Míg Nagy Beáta a könyv bevezető fejezeteiben, elsősorban a rendszerszintű problémákat tárgyalja, és kevésbé foglalkozik a társadalmi változások egyének identitásba is beépülő következményeivel, mégis több írásában is megnevezi és bemutatja azokat a pszichológiai jelenségeket, amelyek a hagyományos nemi szerep felfogás és a felelősségteljes vezetői pozíciók elérése és betöltése közepette keletkeznek. Elemzése szándéka szerint túllép a munka és a magánélet közti egydimenziós szemléleten, figyelme kiterjed a vállalati szféra globális rendszereknek történő kitettségre és az ennek következtében férfiakra és nőkre egyaránt ható vállalati kolonizációra, mely esetben – az interjúk tanúsága szerint is – a nők lesznek elsősorban áldozatai a konzervatív genderrezsím elvárásrendszerének, a gyermeknevelés, az idősök és betegek gondozása terén elvárt kötelezettségeik miatt. Ezt erősíti fel a népesedési problémák túlhangsúlyozása a közbeszédben, az a pronatalista retorika, ami elsősorban a családpolitika középosztályt célzó intézkedéseiben ölt testet. Legújabb kutatásai arra is ráirányítják a figyelmet, mit jelent a digitalizáció előretörése, a felszínes módon a nők terheit megkönnyítőnek tekintett otthoni munkavégzés lehetősége, amelynek gyakorisága a Covid járvány idején fokozódott, és amely esetben a munka és a magánélet szinte szétválaszthatatlanul egybefonódott és mindkét területen a nem elég jó teljesítés büntudatát, illetve a munkavállalás esetében előmeneteli hátrányba kerülést vonhatta maga után.

A disszertáció egyik fontos megállapítása, hogy a gendersemlegesnek állított szervezeti pozíciókba jutás egyáltalán nem kerül el a nőkkel szembeni diszkrimináció lehetőségét, már a különböző pályák, szakterületek is magukon viselik az előny-hátrány dimenzióit a férfi-női hierarchikus viszonyok analógiájára, amennyiben a női dolgozók tipikusan ún. „nőiesnek” tekintett, kevésbé presztízsdús területeken tevékenykednek, és jutnak alkalom adtán vezetői pozíciókba.

Nagy Beáta disszertációja alapműnek tekinthető a férfiakhoz képest különböző akadályokkal megküzdő, hátrányos megkülönböztetéssel teli, elsősorban a gyerekvállalás idején jellemzően

megszakított, mégis magas karriert elérő női munkavállalók, menedzserek életútjának bemutatásával a mai Magyarországon, amely a női esélyegyenlőséget újra aláveti a népesedéspolitikának, hadjáratot folytat a gender kérdéseivel szemben, és egyszerre teszi ki a munkavállaló nőket a globális tőke és a mindent átható patriarchális nemi szerep felfogás által fenntartott elnyomásnak és diszkriminációnak. Külön öröm, hogy a doktori disszertáció könyv alakban is megjelent, ezáltal nemcsak a szűken vett szakmai közönség kap betekintést az erre a témakörre vonatkozó, nemzetközileg is leginkább releváns, korszerű tudományos elméletekre és az utóbbi évek idevonatkozó önálló kutatásaira, hanem a szélesebb nyilvánosság is fontos ismereteket szerezhet a társadalmi igazságosság redisztribúción túlmutató, a nők emberi méltóságot érintő hátrányai okairól.

A disszertáció jelentőségéhez képest lényegtelennek tűnhet, de bírálóként két megjegyzést tennék. Az egyik éppen a kötet szerkesztéséből, a már korábban részben külföldi, részben hazai szakmai folyóiratokban megjelent írások újrafelhasználásából fakad. Nyilvánvaló, hogy egy magas presztízsű szakmai folyóirat elengedhetetlennek tartja, hogy a szerző a legújabb, és nemzetközi téren is leginkább releváns írásokra hivatkozzon, ne pedig az adott témához kapcsolódó olyan hazai forrásokra, amelyek magyar szakmai körökben fontosnak, megkerülhetetlennek tünnek az elmúlt évtizedekben. Ráadásul, ha történik is hivatkozás magyar szerzőkre, azoknak elsősorban angol nyelvű cikkei, vagy éppen Magyarországot már kívülről, a kortárs nyugati szemlélettel átítatott írásai kerülnek felhasználásra. Így háttérbe szorulnak azok a magyar olvasó számára fontos kutatási eredmények, vélemények és nőmozgalmi, feminista törekvések, amelyek csak nehezen találtak utat a magas presztízsű angol nyelvű folyóiratokhoz, de a rendszerváltozás környékén aktivizáló feminista mozgalmak képviselőiben mégis képesek volt befolyásolni a nőkkel kapcsolatos politikai és tudományos diskurzust.

A másik megjegyzésem, ami lehet, hogy csak nekem, a más szakterületről, a szociálpszichológia felől érkező, és a nőkérdést kisebbségi kérdésként felfogó háttérből következően tűnik fel, arra vonatkozik, hogy alig történik kitekintés más kisebbségi csoportok hasonló töről fakadó hátrányaira és az ezekkel foglalkozó szakirodalomra. Hiszen éppen feminista szerzők hívták fel a figyelmet arra, hogy a testük által megjelöltek, a nők, az etnikai/faji kisebbségi csoportokhoz tartozók egyaránt ki vannak téve a férfi/fehér többség sztereotipizálásának és megkülönböztető gyakorlatainak, alá-fölé rendelésnek, hasonlóképpen érinti őket a kizsákmányolás, az erőszak, a hatalomból való kirekesztés, és hasonló válaszokat

adhatnak az ilyen csoportok tagjai közül azok, akiknek sikerül ezeket az akadályokat leküzdeni. Amikor Nagy Beáta a „férfi módra” viselkedő női vezetőről beszél, ugyanarra a viselkedésre utal, mint amelyet például amerikai szerzők a feketékre, magyar szerzők pedig a kitörni vágyó romákra vonatkoztatnak („acting white”), akik ezen a módon próbálnak megszabadulni a rájuk stigmaként nehezedő sztereotípiáktól.

Ugyancsak némiképp hiányolom a rendkívül kiterjedt szakirodalmi források közül a hasonló témákkal foglalkozó, de más hazai műhelyekben folytatott kutatások felidézését, amint feltűnően hiányzik az irodalmi hivatkozások közül a „férfiuralom” fogalom megteremtője, Bourdieu neve is, holott a patriarchátus a kötet egyik meghatározó koncepciója.

Ezek a kritikus észrevételek azonban nem vonnak le semmit a disszertáció érvényességéből és jelentőségéből, amely újabb bizonyítékot szolgáltat arra, hogy Nagy Beáta munkássága iskolateremtő, és megkerülhetetlen, biztos alapot jelent a társadalomtörténeti kontextusra érzékeny további kutatásokhoz, amelyek a nők karrierlehetőségeire irányulnak.

Mindezek alapján Nagy Beáta doktori értekezését nyilvános vitára bocsátásra alkalmasnak tartom, és melegen támogatom.

Budapest, 2025. 08. 31.

Neményi Mária DSc